

LORÁND: MNy. LI, 528), sőt talán az *úszólag l-*je is befolyásolta kialakulását. — Ebben a levélben különben megtaláljuk a simán egyszínűre festés műszavát is: *meren* olv. *merén*. Ez nem más, mint a *merő* melléknévből alakult módhatározó. *Merő arany*, *merő ezüst* ma is annyit jelent, hogy 'csupa arany', 'csupa ezüst'. *Merén festeni* tehát annyit volt, mint 'csupa kékre vagy csupa veresre festeni'.

CSONKÁS MIHÁLY

Topánka. 1. Mint oly sok más szavunk, ez is a magyar nyelvi szókinés azon elemeinek egyike, melyet a leggazdagabb és legbővizűbb forrás, a tájnyelv sodort be irodalmi és köznyelvünk áramába. DONNER (Wb. 151) finnugor eredetűnek tartotta, s az észet *topakas* 'Socke', valamint a komi *tobök* 'Stiefel aus Hirschleder' szavakkal vetette össze. MARIÁNOVICS MILÁN szerint (Nyr. XLIII, 17) népetimológiával keletkezett a szerb-horvát *opanka* 'fűző, cipő, bocskor' szóból. A SzófSz. álláspontja agnosztikus: a szerb-horvát származtatást nem tartja meggyőzőnek, szavunk eredetét ismeretlennek bélyegzi. KNIEZSA (SzlJövsz.) ismét a szerb-horvát credeztetés mellett foglal állást, de megjegyzi, hogy a *topánka* szókezdő *t-*je csak a a németből magyarázható, vagyis a szót — amennyiben közvetlenül a németből vettük át — német jövevényszónak tekinti. Az etimológia tehát elég bizonytalan. Pedig a megoldás olyan természetesnek, magától értetődőnek látszik, hogy — talán éppen ezért nem méltattuk eddig figyelemre.

2. A *topánka* a nyelvjárások elég gyakori szava. Megtalálható már az 1838-i Tsz.-ban is „Székely szó” jelzéssel, s a MTsz. is bizonyára csak azért nem említi, mert akkor már nem érezték tájszónak. A készülő ÚMTsz. cédulái között harmincnégyezer fordul elő a szó *topánka* (29 adat), *topány* (3 adat) és *topán* (2 adat) alakban, s bár az adatok a mai Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyéket tüntetik fel előfordulási góccokként, jelentkezik az ország más részeiben is; Csallóközben és a Székelyföldön, Esztergomban és Zala megyében egyaránt. A kismartoni (Sopron megye) születésű MÁRIAFI [SZAITZ LEÓ] 1788-ban megjelent „Kis magyar frázélogyia” című gyűjteményében a szó dunántúli használatára utal: „Tiszán innen: Tziipe. Dunántúl: *Topánka*” (153). A *topánka* első adatai¹ arra mutatnak, hogy szerzőjük azt vagy Győr-Sopron megye környékéről, vagy a már említett tiszántúli, Tisza melléki vidékekről hozta magával. Nem tekintve a NySz.-nak Thaly: VÉ. 1851-i kiadásából idézett egyetlen, kétes hitelű adatát, idézem a szó legkorábbi előfordulási helyeit: „Magyaros a' *topánka*-is” — írja a csécsényi (Győr megye) születésű, később nagyváradi püspöki könyvtárosként működő MOLNÁR JÁNOS 1783-ban (Könyvház II, 256). Az 1787-ben Bécsben megindított Magyar Kurir című politikai hetilap társlapjaként megjelenő Magyar Musában — mindkettőt a Maros-Torda megyei születésű, Debrecenben tanult SZACSVAY SÁNDOR szerkesztette — háromszor is előfordul: „Láb ikrádon strimpfli vagyon; 's a' lábad' fején — *Topány* helyett tsattos paputs” (1787: 390); „Eleinktől kedvellett, 's reánk maradt kurta *topánkánkhöz*, 's telekes botskorunkhoz annyira ne ragaszkodjunk” (1787: 241); „Szebb a' *topánkába* tipegni tapogni” (1788: 222). Megtalálható a szó G V A D Á N Y I-nál, aki Borsod megyei születésű, s mint tudjuk, évekig állomásozott Szatmár, majd Máramaros megyében: „Arany készülettel volt rajta a' dolmán, — Szintén olyan nadrág, *topánka* a' lábán.” (FalNót. 60.) Ugyanez évben jelenik meg a Szabolcs megyei születésű GÖRÖG DEMETERNEK KERÉKES SÁMUELLEL közösen kiadott munkája a következő adattal: „... el ne múlasson [minden ember] egy pár jól meg szegzett sarkú *topánkát* ... vinni magával” (Hadi tört. III, 340). Stb. A XVIII. századi, valamint a

¹ Mind a készülő ÚMTsz., mind a NSz. cédulaanyagának szíves rendelkezésre bocsátásáért ez úton mondok köszönetet.

mai nyelvjárási adatok helyhez kötés tekintetében egybehangzó vallomása csak megerősít abban a véleményemben, hogy a szót a tájnyelvből, a magyar nyelvből, nyelvünk belső fejlődésének figyelembe vételével kell magyaráznunk.

3. Töve azonos azzal a hangutánzó *top* szavunkkal, amely a *topog*, *toppant*, *topor-zékol*-féle származékok száznál többre menő során kívül a nyelvjárásokban minden képző hozzájárulása nélkül is él. Rövidség kedvéért csak a MTsz. adatait idézem: *top* ~ *tap* 'lép'; *bele-top* 'belelép'; *lő-top*, *lő-topik* 'lelibben, loguggol, hasra veti magát, négykézlábra áll, lehajol'; *oda-top* 'odalép'; *össze-top* 'összetapos'; *rá-top* 'rálép, ráhág, rátapod' | *topp*, *top* ~ *tapp*, *tap* 1. 'lépés', 2. 'lábnyom', 3. 'a lábfej alsó része', 4. 'láb'. A *topány* ennek az igeként és névszóként egyaránt élő *top* alapszónak -ány deverbális nomenképzős származéka lehet, mint amilyen a *vágány*, *kötény*, *foszliány*, *serény*, N. *szilány* 'szilánk', *ragadány* 'bogáncs, bojtország' stb. (a képzőre vö.: TMNy. 499; Kis-ERős, 309; a képzőbokr deminutív -ny elemére PAIS: MNy. XV, 128–9; továbbá PAIS: MNy. XXIII, 54, 507, XXV, 121, XXXI, 208 stb.). Ma már – mint cikkem bizonyítja – nyelvészeti feladat a szó eredetének tisztázása, százötven évvel ezelőtt azonban még világosan érezték a hangutánzó eredetű *top* igenévszóval való rokonságát, legalább is erre vallanak SÁNDOR ISTVÁN adatai: „[Mostan] *Toppány*, *Toppányka*. – [Hajdan] *Toppantó*, *Toppantyú*.” (Sokféle VII, 240); „*Toppány*, *Toppants*. *Semicalceus hungaricus*.” (Told. 389.)

A szó hangalakjára is kell tennünk egy-két megjegyzést. Ez könnyű feladat lesz, mert az idevágó hangtani tanulmányok eredményei teljes mértékben összeegyeztethetők azzal a hangfejlődés-rajzzal, amelyet a *topán* ~ *topány* ~ *topánka* változatok *n* ~ *ny* hangjáról adhatunk. Kutatóink azt már régen észrevették, hogy a magyar szavak szóvégi *n* hangja gyakran változik *ny*-nyé (így JUSTUS HAJNALKA, Adatok a magyar „ny” hang történetéhez, különös tekintettel a tővégi *n* > *ny* hangváltozásra. Bp., 1911. 28–32), az újabb vizsgálatok eredményeként azonban sikerült a szóvégi *n* ~ *ny* használatában meglévő törvényszerűségeket általánosabb formában is megfogalmazni. Az ország legkülönbözőbb vidékeiről való adatok tanúsága szerint a nyelvjárásokban szinte valamennyi köznyelvi *n* vagy *ny* végű szavunk előfordul mind a két módon, mégpedig mássalhangzó előtt *n*-nel – *tehénke*, *legínféle* –, magánhangzó előtt *ny*-nyel – *tehenyek*, *legények* –, abszolút szóvégen vagy így, vagy úgy, tehát *tehén* vagy *tehény*, *legén* vagy *legény* stb. (HORGER, MNyelvj. 104; VISKI KÁROLY: MNy. XL, 168–79). S hogy ez a fonetikai helyzettől függő tővégi *n* ~ *ny* váltakozás nem valami újabb fejlemény, hanem nyelvünk régóta általános, mindmáig megőrzött sajátossága, azt igen valószínűvé teszik BENKŐ LORÁND ilyen irányú, legújabbban végzett nyelvtörténeti vizsgálatai (A magyar *ly* hang története 43).

Mindez érvényes a nyelvjárások oly gyakori szavára, a *topán* ~ *topány*-ra s kicsinyítő képzős származékukra, a *topánká*-ra is. Hogy az irodalmi nyelv a *topánká*-n kívül inkább a *topán*, tehát az *n*-es alakot őrizte és őrzi meg, az a legelterjedtebb *topánka* származék hatásának s talán az *n*-es ejtést kívánó fonetikai környezet gyakoribb voltának köszönhető. Ugyanilyen módon rögzítődtek a köznyelvben más *n* ~ *ny* végű szavaink is vagy ebben, vagy abban a formában: *szegény*, *cigány*, de *tehén*, *csalán* stb., sőt néha még a köznyelvi ejtés is mintha ingadoznék: *szappan* ~ *szappany*, *díván* ~ *dívány*. Mindkét alakváltozat azonban többnyire csak akkor marad meg, ha jelentéskülönbség is fellép köztük, mint például *csin* ~ *csíny*, *kéj* ~ *kény*, *senyed* ~ *szened*.

A német *Topanke* 'topánka' (MÁRTON), szlovák *topánka* 'félcipő, cipő', *topánocka* 'kis cipő, cipőske, cipellő' (HVOZDÍK), valamint kárpátalji ukrán *topanka* 'topánka' (CSOPEK) – mint erre MARIÁNOVICS (Nyr. XLIII, 17) utalt – valóban magyar jövevényeknek látszanak. A szerb-horvát *opanka*, amely már LODERECKER 1605-i szótárában megtalálható – néhány újabb szótári adata: *opanak* 'boeskor' (SPICER), *onanak*

'eine Art Socke, socci genus' (KARADZIC), *opanak* 'eine Art Socke, socci genus' (IVEKOVIC—BROZ) —, a magyartól valószínűleg független, s a rumén *opincă* 'sandale (des paysans)' (DAMÉ) szóval rokonítható (vö. még KNIJZSA, SzJövvsz.).

Hogy a nyelvjárási *top* szavunk e származéka egész természetesen jelenthet 'topánká'-t, azt — a már említettekén kívül — a szintén nyelvjárási, vele azonos jelentésű és eredetű *topika* (gyermeknyelvi szó) 'gyerekipő, topánka' (SzamSz.) bizonyítja.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Régi ételneveinkről. A XVI. század végéről származó szakácskönyvünk (Radv: Szak.) feldolgozásakor az ételek elnevezését is megvizsgáltam. Tudományosan először GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott ételnevekkel (A régi magyar ételnevek eredetéről: MNy. I, 160 és 254), bár korábban már BÁRCZAY OSZKÁR cikke (A régi magyar konyháról: Századok 1893: 402) is utal a régi szakácskönyvek ételneveire. GOMBOCZ elsősorban csak az idegen eredetű ételnevekkel foglalkozik, a belső keletkezésűeket tudatosan mellőzi. Ennek keretében teljesen feldolgozza a Radvánszkytól kiadott szakácskönyv idegen eredetű ételneveit. (GOMBOCZ rövidítése: SzakácsTud.) Abban igaza van, hogy a *rétes*, *leves* magyarázatára nincs szükség, ellenben van olyan elnevezés-típus, amelynek kialakulásán érdemes elgondolkodni.

Amikor e szakácskönyvben található műveletek nyelvi kifejezéseit vizsgáltam, észrevettem, hogy ezek gyakran behatolnak az ételek leírásának címébe is.

Mielőtt a jelenség magyarázatába kezdenék, közlök néhány adatot. A Radv: Szak.-ben (magában a szakácskönyvben és az orvos ételleírásaiban) a műveletek nevei 158 címbe kerültek bele. Ezeknek a következő — később részletezendő — típusai vannak: — Legtöbbször a *süt* ige, 45 esetben: 1. „*Sült* lúdhöz való tej” (81); 2. „Mondolából való örege *sült* tikmony” (290); 3. „Malacz *sütve* szárazon” (71); 4. „Kerekded fánkot *sütni*” (289); 5. „Fogoly madarat *sütni*, főzni” (282). A *főz* ige 25 alkalommal kerül be a címbe, s ilyen formái vannak: 1. „Az fára folyó tökök így *főzzed*” (235); 2. „Büjt napra jó füget *főzni*” (197); 3. „Vizben *főtt* tejes éték” (190); 4. „Asszú meggy *főve* borban” (226); 5. „Zöld békának az *főzése*” (273). A *ránt* mint sütési művelet harminceszor fordul elő ilyen körülmények között; típusai: 1. „Körtvélt *rántani*” (285); 2. „*Rántott* czipó” (206), „*Rántott* tejes éték” (190), „Mondolás *rátott* tikmony” (276), „Tikmonyból sállás *rántott*” (216). A *tölt* igére 17 adat van; ezek közül: 1. „Olasz formán kolbászt *tölteni*” (290); 2. „*Töltött* tikmony” (195); 3. „Lúdfi *töltve*” (84), „Tikmony *töltve* héjában” (214); 4. „Csuka bélnek az *töltése*” (112). — A többi művelet neve már ritkábban kerül bele a címbe. (Itt minden adatot közlök.) Ezek: „Lúd *perselt* lével” (80), „*Pirított* hús” (17), „*Pirított* cipó az kit trágyás kenyérnek hivunk” (206), „Mégis *pirított* czipó” (207); „*Röstelt* suffás szobású éték” (269); „Csukafiak sóban *fodorítva*” (104); „Őz czémer *sütve*, szalonnával *ispékelve*” (172); „*Fojtott* pecsenye” (15), „Csik *fojtott* lével” (159); „Csik *burított* (máskép) boroditom lével” (160); „*Törött* fánk” (176); „Lúdfi *törött* lével” (83), „Csik *törött* lével” (162), „Kárász *törött* lével” (132), „Menyhal *törött* lével” (131), „Csuka *törött* lével” (105), „Tyúk *törött* lével” (91); „*Metélt* tejes éték” (188); „*Vágott* tejes éték” (187); „Csik *morsolt* lével” (160); „Rák *szulva*” (164), „Posár száraz olajos lével, avagy *szivült* posár” (116); „Semlyeng *hideggé téve* éles lével” (129); „Juhhús *savanyítva* káposztával” (49); „*Borsolt* tejes éték” (187); „Habaricját mint kell *áztatni*” (154); „Nádméz *ereszteni*” (290), „Méz *ereszteni*” (294); „*Csőpögetett* tejes éték” (209); „*Oltott* tejes éték” (181), „*Oltott* bor” (181), „Helvétiai módra *oltott* tej” (268), „Tejből *oltott* pép” (281); „Jó tikmonyas sajtot így *készéts* el” (276), „Savanyú tejet *készéteni*” (289), „Havas szobású étket *készéteni*” (288), „Rósás nádméznek az *készítése*” (294), „Tragcanak az *készítése*” (294), „Friss hideg pépnek az *készítése*” (293).